

УДК 930:94(=411.16)(477)
DOI: 10.24919/2312-2595.7/49.234415

Людмила ПРИЛУЦЬКА

кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, вчений секретар, Харківський національний автомобільно-дорожній університет, вул. Ярослава Мудрого, 25, м. Харків, Україна, індекс 61002 (sci_khadi@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3250-0806>

Бібліографічний опис статті: Прилуцька, Л. (2021). Бабин Яр: пам'ять і складнощі меморіалізації (погляди західних аналітиків). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 7/49, 237–268. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.7/49.234415>.

БАБИН ЯР: ПАМ'ЯТЬ І СКЛАДНОЩІ МЕМОРІАЛІЗАЦІЇ (ПОГЛЯДИ ЗАХІДНИХ АНАЛІТИКІВ)

Анотація. *Мета дослідження* – простежити динаміку спроб меморіалізації, описану у працях західних авторів, місця трагедії відомого майже у всьому світі – Бабиного Яру.

Методологія дослідження. *Методологія дослідження* базується на органічному поєднанні методів історизму, послідовності, компаративізму, об'єктивності, системності, всебічності, що сприяє критичному осмисленню історіографічних джерел, пов'язаних з подіями у Бабиному Яру. Використовується також порівняльний, проблемно-хронологічний методи.

Наукова новизна полягає у тому, що залучено новітні історіографічні джерела західного походження, які з критичної і водночас здебільшого зваженої точки зору розглядають комплекс проблем, пов'язаних з історією подій у Бабиному Яру восени 1941 р., та подають складну амплітуду спроб меморіалізації цього історичного місця.

Висновки. *У статті* проаналізовано процес як певного заомовчування, так і неодноразових спроб меморіалізації Бабиного Яру, щоб закарбувати в історичній пам'яті не лише України, але й людства події осені 1941 р. Наголошено, що історіогра-

© Людмила Прилуцька, 2021

фічні джерела західного походження свідчать про глибокий інтерес зарубіжних учених, аналітиків, журналістів, суспільних діячів до цих трагічних подій. Простежується динаміка спроб меморіалізації, описана у працях західних авторів, що значно по-жвавилась на початку ХХІ ст. Підкреслено, що зарубіжні експерти, розглядаючи процес дебатів в Україні щодо проєктів Меморіального комплексу у Бабиному Яру, вказують на «змагання жертвовностей». Авторка простежує аналіз тих суперечностей, які проявилися в українському суспільстві щодо геноцидних явищ 30–40-х рр. ХХ ст. Авторка умовно виділяє три наукові напрями щодо вивчення історії подій та подробиці меморіалізації Бабиного Яру: перший – студії, що присвячені уточненню певних компонентів подій, які пов'язані з повсякденністю злочину; другий – дані стосовно державної політики радянського часу, яка замовчувала чи фальсифікувала події у Бабиному Яру, особливо намагання Кремля стерти поняття «єврейський Голокост» стосовно подій у Бабиному Яру, а також констатація зусиль частини радянської інтелігенції, яка не давала владі забути про цей злочин; третій – спроби меморіалізації Бабиного Яру, які особливо по-жвавилися після 2015 р. і, зрештою, привели до реалізації Концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру. Фактично в основі цих дискусій – наявність «воєн пам'яті», які заважають формулюванню зваженої загальної токи зору, тому меморіалізація Бабиного Яру повинна проводитися з урахуванням поліетнічності України, не відкидаючи ідеї: лише євреїв і ромів знищували за ознакою національності. Авторка приходить до висновку, що квінтесенцією аналітиків Заходу є думка щодо необхідності завершення процесу меморіалізації Бабиного Яру.

Ключові слова: Бабин Яр; меморіал; Голокост; пам'ятник; жертви; нацизм; антисемізм; сіонізм; музей.

Lюдmyla PRYLUTSKA

PhD (History), Associate Professor, Department of Ukrainian Studies, Scientific Secretary, Kharkiv National Automobile and Road University, 25, Yaroslav Mudryi Str., Kharkiv, Ukraine, postal code 61002 (sci_khadi@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3250-0806>

To cite this article: Prylutska, L. (2021). Babyn Yar: pamiat i skladnoshchi memorializatsii (pohliady zakhidnykh analitykiv) [Babyn Yar: memory and difficulties of memorialization (views of Western analysts)]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho*

derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii Istorii – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 7/49, 237–268. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.7/49.234415> [in Ukrainian].

BABYN YAR: MEMORY AND DIFFICULTIES OF MEMORIALIZATION (VIEWS OF WESTERN ANALYSTS)

Summary. *The purpose of the article – to trace the dynamics of attempts to memorialize Babyn Yar – the site of the tragedy, known almost all over the world, as described in the works of Western authors.*

The research methodology. *The research methodology is based on an organic combination of methods of historicism, consistency, comparativism, objectivity, systematics, comprehensiveness, which contributes to a critical understanding of historiographical sources related to the events in Babyn Yar. Comparative and problem-chronological methods are also used.*

The scientific novelty. *The latest historiographical sources of Western origin have been involved. They consider (from a critical, but mostly balanced point of view) a set of problems related to the history of events in Babyn Yar in autumn of 1941 and present a complex amplitude of attempts to memorialize this historical place.*

Conclusions. *The article analyzes the process of both a certain suppression and repeated attempts to memorialize Babyn Yar in order to engrave the events of the autumn of 1941 not only in the historical memory of Ukraine but also in the memory of mankind. It has been emphasized that historiographical sources of Western origin testify to the deep interest of foreign scientists, analysts, journalists, and public figures in these tragic events. We can trace dynamics of attempts at memorialization described in the works of Western authors, which was significantly revived at the beginning of the XXI century. It has been emphasized that foreign experts point to the "sacrifice competition" considering the process of debates in Ukraine on the projects of the Memorial Complex in Babyn Yar.*

The author traces the analysis of the contradictions that appeared in Ukrainian society regarding the genocidal phenomena of the 1930s and 1940s. The author figuratively identifies three scientific directions for studying the history of events and details of the memorialization of Babyn Yar: 1) the studies devoted to clarifying certain components of events that are related to the daily life of the crime;

2) the data on Soviet-era state policy that suppressed or falsified the events in Babyn Yar, especially the Kremlin's attempts to erase the notion of the "Jewish Holocaust" in relation to the events in Babyn Yar as well as a statement of efforts of a part of the Soviet intellectuals, which did not allow the authorities to forget about this crime; 3) the attempts to memorialize Babyn Yar, which especially revived after 2015 and eventually led to the implementation of the Concept of comprehensive memorialization of Babyn Yar. In fact, these discussions are based on the existence of "wars of memory" which hinder the formulation of a balanced general view. Therefore, the memorialization of Babyn Yar should be carried out taking into account the poly-ethnicity of Ukraine without rejecting the idea that only Jews and Roma were exterminated on the basis of nationality. The author concludes that the quintessential thought of Western analysts is the need to complete the process of memorialization of Babyn Yar.

Key words: Babyn Yar; memorial; Holocaust; monument; victims; Nazism; anti-Semitism; Zionism; museum.

Постановка проблеми. У наші дні поняття «Трагедія у Бабиному Яру 29–30 вересня 1941 року» практично відома на всіх континентах. В історії європейського Голокосту це було перше, найбільше за масштабами вбивство євреїв – ще за рік до того, як європейських євреїв нищили у таборах смерті Белжець, Собібор, Трєблінка, Аушвіц та інших. Зауважимо: у серпні 1941 р. в Кам'янці-Подільському гітлерівці знищили 23 600 євреїв. Нетично порівнювати, але все ж у Києві жертв було більше. До того ж ця подія відбулася за майже чотири місяці до того, як на так званій конференції «Ванзее» під Берліном 20 січня 1942 р. 15 німецьких військових (майбутніх злочинців, яких затаврував увесь світ) прийняли рішення щодо «остаточного вирішення єврейського питання». Для цього їм вистачило менше двох годин. Можливо, вони навіть гордилися цією постановою, дізнавшись з таємної доповіді служби безпеки від 2 лютого 1942 р. про те, що переважна більшість населення Німеччини була б задоволена, коли б усіх євреїв депортували з країни (Kulka, 2017).

Нагадаємо, що на засіданні Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі прокурор від США Р. Джексон назвав масове вбивство у Бабиному Яру «неймовірним випадком».

У країнах Західної Європи, США після 1945 р. деякий час погано знали про жахливі факти Голокосту на окупованій території України. Тому злочини нацистів символізували Бухенвальд, Дахау, Берген-Бельзен, Трєблінка, Собібор чи Аушвіц, а не Бабин Яр. Фактично поняття «Голокост» і «Аушвіц» стали потім ідентичними. Крім того, виникла легенда, начебто на Сході Європи євреї стали для третього рейху дешевою робочою силою, тому їх вбивали поступово. Перші вчені, які вивчали історію Голокосту (Г. Рейтлінгер, Л. Поляков, Д. Тененбаум, Р. Хільберг), використовували, крім свідчень тих євреїв, які вижили, в основному матеріали Нюрнберзького військового трибуналу, що судив головних злочинців. Оскільки радянська сторона не була зацікавлена у детальному висвітленні трагедії євреїв СРСР, вони не могли в документах трибуналу знайти багато матеріалів щодо євреїв Києва та України загалом. Більше того, майже 20 років Голокост не мав популярності як поле досліджень у США, Великій Британії, Франції. У Федеральній Республіці Німеччині перші книги авторів-євреїв про Голокост зустріли з недовір'ям, скепсисом та упередженістю. Лише з кінця ХХ – початку ХХІ ст. глибоке дослідження Голокосту почало нове покоління німецьких істориків, більшість представників якого народилися в 60-х рр.: Ф. Байор, Х. Герлах, П. Лонгеріх, Д. Польш, Т. Сандкюлер. Багато з них виїхали на постійне проживання до США, Великої Британії, Швейцарії, Австралії та інших країн. Адже інституалізація Голокосту недостатньо розвивалася у ФРН. Позаяк ці вчені, як правило, добре володіли східноєвропейськими мовами, для них вивчення Голокосту в Україні стало природним, особливо після 1991 р., коли з'явилась змога працювати в архівах України, Росії та Білорусі (Schlemmer & Steinweis, 2016, р. 12, 15). Нашу увагу привернули історіографічні джерела західного походження, особливо періоду ХХІ ст., тому що в них з критичної, водночас зваженої точки зору (існують і деякі винятки) розглядається комплекс проблем, пов'язаних як з історією подій у Бабиному Яру восени 1941 р., так і надзвичайно складний, уповільнений навіть після 1991 р. процес меморіалізації цього історичного місця. Зарубіжні автори скрупульозно розглядають перипетії злочину, намагаються встановити дійсну чисельність жертв, уточнити склад виконавців. Досить детально вони аналізують період свідомого замов-

чування трагедії радянською владою після закінчення Другої світової війни. Професор Йельського університету Т. Снайдер зауважив, що, крім подвійного забуття цього масового вбивства у Радянському Союзі, країни Заходу теж винні у певній амнезії. Коли Аушвіц став для них синонімом Голокосту, то це рішення важко зрозуміти. Адже цей концтабір був останньою, а не першою, як Бабин Яр, стадією Голокосту (Kinstler, 2016). Вперше дослідник М. Махортік з Бернського університету проаналізував висвітлення трагічних подій у Бабиному Яру у різномовних сайтах Internet'у, довівши їхню розбіжність (Makhortykh, 2018). Французька вчена Н. Мойн звернула увагу на кричущу несправедливість радянського часу: тоді як меморіал у білоруському селі Хатинь став місцем паломництва мільйонів громадян, визнання трагедії Бабиного Яру довелося чекати надто довго (Moine & Angell, 2011). Звернення до праць зарубіжних дослідників, які висвітлюють напружені дебати 2016–2018 рр. щодо змістового наповнення проєкту Меморіалу, допомагають краще зрозуміти роль історичної колективної пам'яті в українському суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перше наукове мультидисциплінарне дослідження про масове знищення євреїв Києва у вересні-жовтні 1941 р. побачило світ у 2004 р. зусиллями групи вчених, насамперед Т. Євстаф'євої і В. Нахамовича. Вони поставили завдання узгодити поширені історичні міфи, розглянути роль політичної складової на ставлення до жертв Бабиного Яру. У праці локалізовані місця розстрілів (як вважає Л. Дроб'язко, неточно), подано хронологію розстрільних акцій, корпус текстових, картографічних і фотодокументів. На стор. 21–65 – бібліографія літератури про Бабин Яр (Євстаф'єва & Нахамович, 2004). Після 2004 р. в Україні було опубліковано кілька десятків статей, брошур, монографій, присвячених загибелі київських євреїв, у тому числі кілька праць Т. Євстаф'євої – завідувачки відділу Бабиного Яру в Музеї історії м. Київ.

У 2011 р. вийшла книга О. Круглова, у якій він на основі вивчення німецьких документів описав дії каральних органів рейху, прокоментував дані щодо чисельності жертв (навіть станом на 2020 р. точності в цьому питанні не існує – Авторка), навів приклади порятунку киян німецькими військовослужбовцями (Круглов, 2011). У статті О. Колесник (м. Львів) розповідається

про розмаїття пам'ятників та пам'ятних знаків на території Бабиного Яру, які не складають цільного комплексу. Вона підкреслила, що в 70-річчя трагедії в Україні було проведено багато заходів зі вшанування жертв Бабиного Яру – з 2007 р. Національного історико-меморіального заповідника (Колесник, 2014). У 2017 р. були опубліковані матеріали міжнародної наукової конференції, яка відбулася 24–25 жовтня 2011 р. в Києві. Крім вітчизняних вчених, у ній взяли участь іноземні дослідники: К. Беркгоф, Ю. Маттеус, Т. Пентер, Б. Чорний, Л. Юргенсон. Зокрема, провідний дослідник Голокосту – старший науковий співробітник Нідерландського інституту військової документації і Центру вивчення Голокосту та геноциду К. Беркгоф зазначив, що першими стратили восени 1941 р. у Бабиному Яру полонених комісарів Червоної армії (посилаючись на висновки українських істориків). Хоча у 1993 р. І. Левітас запевняв: першими жертвами стали цигани з Куренівки (недалеко від Бабиного Яру було селище 27 циганських сімей).

Крім того, К. Беркгоф піддав сумніву дані О. Круглова щодо 37–38 тис. розстріляних євреїв. Він уважав, що О. Круглов даремно довіряє даним есесівців, які не могли бути дуже точними (Беркгоф, 2012, с. 10, 18–19).

Незначним тиражем у 350 примірників в 2016 р. вийшли есеї академіка-дисидента І.М. Трахтенберга, який запевняв, що в 1933 р. до Бабиного Яру влада скидала жителів, що померли під час Голодомору (Трахтенберг, 2016), хоча це сумнівно (Авторка).

Р. Романцов вказав на односторонність у формуванні Українським інститутом національної пам'яті моделі історичної пам'яті, а саме: «...у центрі якої повинні бути історичні події української етнічної групи». При поліетичності, яка реально існує в Україні, ця формула ігнорує її (Романцов, 2018, с. 28–29). У жовтні 2016 р. у електронному науковому фаховому журналі «Військово-історичний меридіан» вийшла праця М.Ю. Михайлюк – перше історіографічне дослідження робіт західних істориків про трагедію у Бабиному Яру. Вона проаналізувала деякі публікації зарубіжних дослідників, включаючи українських та єврейських еміграційних авторів. Але критичного перегляду праць після 2011 р. у неї немає. Між тим протягом 2012–2019 рр. світ побачило багато статей англо- та німецькомовних істориків, особливо акцентованих на

дебатах щодо проблем меморіалізації Бабиного Яру (Михайлюк, 2016). Саме це й послужило нам приводом для підготовки цієї статті. Адже інформація вітчизняного читача щодо змісту і особливостей інтерпретації подій зарубіжними авторами залишається досить нагальною, про що говорилося не раз.

Мета статті. Простежити динаміку спроб меморіалізації, описаної у працях західних авторів місця трагедії відомого майже у всьому світі – Бабиного Яру.

Виклад основного матеріалу. Як вказувалося раніше, багато істориків намагалися уточнити кількість осіб єврейської національності, які загинули 29–30 вересня 1941 р. Вчені також бажали в'янути, чому майбутні жертви в основному покійрно виконували наказ нацистів про збір у певному місці Києва. Звернемося до розмірковувань ад'юнкт-професорки університету Міллерсвілля В. Хігерер. Вона поставила під сумнів звичну для багатьох цифру жертв 29 і 30 вересня 1941 р. – 33 771. На її думку, цією занадто точною кількістю керівник спецпідрозділу поліції безпеки та служби безпеки 4а П. Блобель доводив ефективність праці 50 своїх підлеглих і «точність» підрахунків. Фактично страти євреїв продовжувалися 5 днів, тому рапорт О. Раша (керівник айнзатцгрупи «Ц») датований 7 жовтня. Розрахунки, що їх наводить авторка з різних джерел, свідчать, що до 19 вересня 1941 р. з Києва було евакуйовано 335 тис. громадян (з 847 тис.). Але лише 197 підприємств зі 1 176 змогли майже повністю відправити на схід обладнання та працівників. Чоловіки-євреї призовного віку пішли до армії, тому в Києві залишилося приблизно 115–135 тис. євреїв (майже 30 % з них – діти до 8-річного віку, якими піклувалися бабусі). Між тим німецька сторона вважала, що станом на 28 вересня 1941 р. в місті залишалися біля 150 тис. євреїв. В. Хігерер детально пояснює, чому київські євреї так пунктуально й слухняно виконували розпорядження нацистів, розповсюджене у 2 тис. примірників по місту. Адже старше покоління пам'ятало появу армії кайзера Вільгельма II в Києві на початку березня 1918 р. Саме німці тоді спинили спробу погрому в Києві, тому за аналогією громадяни й чекали приходу представників «цивілізованої європейської нації», не знаючи і не розуміючи ситуації. Більше того, дехто мав навіть надію, що їхня влада буде кращою, ніж більшовицька. Аналогічною сліпототою

страждали в середині жовтня 1941 р. молоді москвички, займаючи чергу в перукарнях, щоб не виглядати перед «європейцями», що стояли вже недалеко від Москви, нечупарами. Але така поведінка пояснювалася зрадницькими діями радянського керівництва, яке після 23 серпня 1939 р. на деякий час припинило будь-яку критику нацистського режиму. Тому, звичайно, більшість громадян нічого не знали про трагічну долю євреїв Австрії, Польщі, Словаччини, Хорватії, німецьких євреїв. Хоча радянська єврейська преса писала про нацистські плани винищення євреїв та інших «небажаних» народів, але її читали небагато громадян. Нарешті, значна частина киян повірили запевненням Й. Сталіна, що столиця України ніколи не буде завойована гітлерівцями. Крім того, німецька служба пропаганди активно поширювала чутки, начебто євреїв будуть вивозити до Німеччини чи Палестини. Дев'яти рабинам Києва наказали зробити заяву: «Після санітарної обробки всі євреї та їхні діти, як елітна нація, будуть переправлені до безпечних місць». На користь таких думок і заяв свідчив факт знаходження залізничної станції біля місця збору євреїв. Навіть новий командир айнзатцгрупи «С» М. Томас був вражений результатами провокаційної агітації: вважалося, що зберуться не більше 5–6 тис. євреїв, а їх виявилося більше 30 тис. (Khiterer, 2004; Евстафьева & Нахманович, 2004).

Суперечності щодо чисельності жертв у Бабиному Яру виникали постійно. Наприклад, посол України у США Г. Удовенко в інтерв'ю для газети «Washington Post» 5 вересня 1991 р. стверджував: за тиждень там було вбито до 50 тис. євреїв, серед яких діти склали більшість. У телевізійній передачі з Києва 6 жовтня 1991 р. говорилося зовсім інше: за 2 дні було страчено 150 тис. євреїв – при підтримці української допоміжної поліції та байдужості населення до їхньої долі. В. Познер називав ще більшу кількість жертв – 200 тис., а В. Коротич 23 квітня 1990 р. – 300 тис. євреїв загинули у Бабиному Яру. Звісно, їм було відомо, що у Великій радянській енциклопедії 1970 р. видання говорилося про 50–70 тис. жертв з боку євреїв. Добре, що на початку 90-х рр. про трагедію у Бабиному Яру світ все ж дещо знав. Адже в трьох виданнях Великої радянської енциклопедії 1950, 1955 і 1971 рр. про неї не було згадано. В енциклопедіях Франції 1960 і 1967 рр. так само – мовчання, як і в італійській 1976 р., іспан-

ській 1977 р., британській 1945–1984 рр., американській 1991 р. (Tiedemann, 2011).

Професор кафедри єврейської спадщини Аріельського університету Ізраїлю К. Феферман, працюючи в архівах Радянського Союзу, підтвердив, що в Москві про трагедію у Бабиному Яру дізналися вже у листопаді 1941 р. 19 листопада в газеті «Известия» говорилося про вбивство 52 тис. київських євреїв, а в донесенні політуправління Південно-Західного фронту від 21 листопада – що знищені всі євреї в столиці України (Feferman, 2009, р. 13).

Як стверджує український дослідник В. Гриневич, свідчення про загибель євреїв влада мала ще в жовтні, але розмірковувала, чи доцільно підкреслювати саме національність жертв. Потім міністр закордонних справ СРСР В.М. Молотов, враховуючи позицію Заходу, 7 січня 1942 р. опублікував ноту протесту, заявивши про масові вбивства євреїв у семи містах України. Після спільної заяви урядів кількох країн щодо неприпустимості злочинів нацистів проти мирного єврейського населення у «Правді» 19 грудня 1942 р. з'явилося об'єктивне уточнення: в Україні від нацистських звірств «єврейська меншина... особливо тяжко постраждала». Як підкреслив Г. Костирченко, це був останній справедливий висновок керівників Радянського Союзу щодо долі українських євреїв. У висновку Надзвичайної державної комісії, створеної урядом УРСР, «Про руйнування та звірства, здійснені німецько-фашистськими загарбниками в місті Києві», говорилося про загибель 70 тис. євреїв. Але зусиллями В. Молотова, М. Хрущова та інших лідерів СРСР з тексту вилучили будь-які згадки про євреїв, замінивши 28 лютого 1944 р. виразом «більше 195 тисяч мирних радянських громадян» (Гриневич, 2017).

Висновок Г. Костирченка не зовсім точний, адже у повідомленні від 25 січня 1946 р. про «Судовий процес у справі щодо злочинів німецько-фашистських загарбників на території Української РСР» є вислів про знищення «єврейського населення Києва» у Бабиному Яру. У подальшому ця «помилка» вже не повторювалась.

Німецький ревізіоніст Г. Тідеманн, називав трагедію у Бабиному Яру міфом, легендою, наповненою суперечностями, фальсифікаціями і вигадками, посилаючись на розбіжності у повідомленнях Єврейського телеграфного агентства (Лондон), польського

підпілля і польського уряду в екзилі. Але ж Єврейське телеграфне агентство часто посилалося на публікації в газеті «Краківські вісті», що контролювалася німецькою цензурою. Для нього цифра у більше ніж 33 тис. жертв сумнівна, тому що навіть у концтаборі Аушвіц щоденно знищували біля 6 000 осіб (Tiedemann, 2011). Швейцарець Ю. Граф у своїх працях, надрукованих російською мовою (Граф, 2005, 2017), вважає Голокост «великою брехнею 20-го століття», твердить, що в Києві восени 1941 р. не було взагалі такої кількості євреїв – біля 34 тис., а менше. Т. Тур (м. Ферфільд, США) має «серйозні» сумніви у факті знищення 6 млн євреїв Європи (Тур, 2006). Заперечення Голокосту, як упевнився британський історик С. Аткінз, мають місце у Великій Британії, Канаді, ФРН, США, країнах Європи і Азії (Atkins, 2009).

У вересні 2016 р. професор Йельського університету Т. Снайдер зауважив: про трагедію у Бабиному Яру забували кілька разів. Спершу нацисти у 1943 р. намагалися знищити там усі сліди свого злочину, потім її замовчувала комуністична влада, в роки «холодної війни» Захід про неї теж нічого не говорив. Уже в посткомуністичній Україні у 2006 р. лише велися розмови щодо створення на місці трагедії відповідного меморіального комплексу. Однак у 2010 р. замість нього запланували будівництво готелю для туристів, що прибуватимуть на Чемпіонат світу з футболу (Kinstler, 2016).

Але ж ще 13 березня 1945 р. уряд радянської України (його головою з 6 лютого 1944 р. був М.С. Хрущов) прийняв постанову «Про спорудження Меморіалу на території Бабиного Яру». Було виділено з бюджету 1,4 млн руб., архітектору О.В. Власову навіть заплатили комісійні за проект меморіалу. І все ж М.С. Хрущов, який став з кінця грудня 1947 р. першим секретарем ЦК КП(б)У, відчувши посилення антисемітських настроїв Й. Сталіна (масові арешти в кінці 1947 р. серед єврейської культурно-політичної еліти, арешти восени 1948 – на початку 1949 рр. членів Єврейського антифашистського комітету, письменників-євреїв у Києві, Мінську та Москві), в кінці 1949 р. відхилив проект.

Періодично на місці загибелі з'являлися мародери, які шукали там коштовності та інші цінні речі. З кінця 50-х рр. групи київських інтелігентів (не лише євреїв, адже в Бабиному Яру було вбито й багато громадян інших національностей) збиралися там

29 вересня (це північна околиця української столиці). На той час там було пасовище для кіз. Дехто стояв мовчки, з сумом, інші читали молитви. Як правило, міліція деякий час лише спостере-рігала, а якщо вони довго не розходилися або привертали увагу перехожих, їх розганяли. Якщо хтось з них демонстративно покладав квіти, могли запроторити на 15 діб до буцегарні. У 1957 р. М.В. Підгорний, так само, як і М.С. Хрущов, відхилив ідею створення пам'ятника в Бабиному Яру. Коли при розгляді проєктів стало ясно, що доведеться визнати небажане для влади: більшість жертв Бабиного Яру – саме громадяни єврейської національності, відмовились від них. У грудні 1965 р. члени журі обговорювали в Будинку архітектора Києва 6 моделей меморіалу і деякі з них дозволяли собі неприкриті антисемітські заяви. В цьому ж році було вирішено створити там стадіон, побудувати дамбу, яка б тримала маси відходів (пульпи) з цегельних заводів на Подолі. Таким чином, Бабин Яр було частково засипано землею, проведено дві автомагістралі, створено невеликий парк, побудовано гаражі. У північній частині ландшафту з'явився спортивний центр, публічні будівлі. Старший науковий співробітник Центру стратегічних і міжнародних студій університету у Вашингтоні Д. Манкоф писав: було знищено караїмське, мусульманське і православне кладовища, а в кінці 70-х рр. у Шевченківському районі Києва розбили парк на 118 га, захопивши частково і територію Бабиного Яру. Ще в середині 60-х рр. знесли єврейське кладовище, побудувавши там телевізійний центр. Небажання визнавати трагедію київських євреїв пояснювалося ще й тим, що в Радянському Союзі довго таврували сіонізм, негативно оцінювали політику Ізраїлю, керівництво якого у 1948 р. відмовилося йти у руслі прорадянської політики. Як відомо, помстою з боку СРСР стало постачання зброї арабським державам, які воювали з Ізраїлем. Крім того, влада взагалі замовчувала Голокост, не бажаючи погоджуватися з фактами участі деяких радянських громадян різних національностей у антиєврейських діях протягом 1941–1944 рр. (Mankoff, 2004, pp. 394–400).

Деякі історики в СРСР навіть намагалися довести, що сіоністи були ледь не союзниками Гітлера, тому теж несуть відповідальність за злочини у Бабиному Яру. У 1965 р. представник Радянського Союзу в ООН запропонував прийняти резолюцію, у

якій би засуджувалися не тільки антисемітизм, нацизм, всі форми колабораціонізму, національної та расової ненависті, але й сіонізм. Між тим у засобах масової інформації СРСР за 1960–1978 рр. було опубліковано 114 антиєврейських матеріалів. Результат відомий: у 70-х рр. країну покинули більш 250 тис. громадян єврейської національності. А вже блюзнірство не припинялося: 29 вересня 1972 р. арештовано 27 євреїв за покладання квітів у Бабиному Яру. Наступного року приблизно тисячі євреїв, які там зібралися, заборонили проводити релігійну відправу і навіть поставити свічки. П'ятьох найбільш активних протестувальників міліція затримала. Про це блюзнірство повідомила відома дослідниця Голокосту, американська письменниця Л.С. Давидович в одному з журналів США (Dawidowicz, 1981).

Зарубіжні автори підкреслюють, що увага до трагедії постійно не згасала завдяки творам поетів, письменників, публіцистів різних країн. Ще в 1949 р. поетеса ФРН О. Анстей (1912–1985) присвятила подіям у Бабиному Яру свій вірш. Твори на цю тему належали Ю. Нейман (1907–1994), П. Маркішу (1895–1952), П. Антокольському (1896–1978), І. Еренбургу (1891–1967), Л. Озерову (1914–1996) та ін. Поета Саву Голованівського (1910–1989) голова Спілки письменників України Л.Д. Дмитерко (1911–1985) назвав «безридним космополітом» за поему «Авраам». Хоча в ній було реально описано той моральний клімат, який оточував євреїв, що прямували у вересні 1941 р. на Голгофу. Навпаки, поет С. Васильєв за антисемітську поему «Кому на Русі жити добре» удостоївся похвали. 10 жовтня 1959 р. київський письменник В. Некрасов у «Литературной газете» опублікував статтю «Почему это не сделано?» (О памятнике погибшим в Бабьем Яру в Киеве)». Недарма його називали «київським Дон Кіхотом»: до своєї депортації в 1974 р. з Радянського Союзу він багато разів говорив про необхідність меморіалу у Бабиному Яру. Але київські чиновники заявляли, що це місце не підходить для пам'ятника. Вперта опозиція керівництва СРСР меморіалізації Бабиного Яру примушувала єврейську молодь ідентифікувати себе насамперед євреями, а не радянськими людьми. Так заявив майбутньому Нобелівському лауреату, професору Е.О. Візелю (1928–2016) один з київських студентів.

19 вересня 1961 р. була опублікована поема Є. Євтушенка «Бабин Яр», до якої написав музику Д. Шостакович. Симфонія № 13 «Бабин Яр» була вперше виконана в Москві оркестром філармонії 18 грудня 1962 р. (17 вересня 2017 р. вона пролунала в Мельбурні). Своїм друзям Д. Шостакович говорив: «Я не міг не написати її» (Khiterer, 2016; Stadelmann, 2006, s. 423).

Професор М.Д. Шрайер (коледж Бостона) стверджує, що поему І. Сельвінського «Я видел это» про вбивства євреїв у Керчі жителі Києва навесні 1944 р. передавали з рук до рук – як аналог розповіді про трагедію у Бабиному Яру (Shraayer, 2011, p. 68). Літературні твори, присвячені подіям 29–30 вересня 1941 р. в Києві, аналізує французький дослідник Б. Чорний (Czerney, 2004).

У 1966 р. журнал «Юність» опублікував, хоча й урізану наполовину цензорами за вказівкою «сірого кардинала» М.А. Сушлова, важливу працю А. Кузнецова – роман-документ «Бабин Яр». Його твір, як і поема Є. Євтушенка, були зустрінуті з величезним ентузіазмом студентами, представниками інтелігенції. Наприклад, Є. Євтушенко, підкреслив німецький історик Ф. Грюнер, одержав більше 20 тис. листів від громадян, які захоплювалися його сміливістю, безкомпромісністю (Grüner, 2006, s. 72–91). Але існувала й інша «оцінка» роману А. Кузнецова: абсолютно недостовірна і брехлива художня книга бездарного письменника А. Кузнецова, яку він сфабрикував під керівництвом КДБ.

Ще в 1988 р. Р. Шелдон (університет Брістоля) писав: у середині 50-х рр. уряд радянської України розглядав можливість зведення в Бабиному Яру двох монументів: присвяченого загибелі 68 тис. військовополонених у Сирецькому таборі і вбивству більше 100 тис. громадян у Бабиному Яру. Але далі розмов справа не зрушила з місця, а в 1968 р. Б. Кочубієвського за звинуваченням у сіоністській пропаганді на території Бабиного Яру запроторили на два роки до в'язниці (Sheldon, 1988, pp. 136–142).

Коли 13 березня 1961 р. оповзень прорвав 30-метрову дамбу («Куренівська трагедія»), кияни з острахом говорили «Це була помста Бабиного Яру» і ставили свічки в церквах. 29 вересня 1966 р. там відбувся черговий несанкціонований мітинг, на якому були присутні І. Дзюба, В. Некрасов, В. Войнович, Б. Антоненко-Давидович і багато громадян. І. Дзюба у своєму виступі говорив про солідарність українців та євреїв, про український антисемі-

тизм і єврейський антиукраїнізм. Під керівництвом директора Київської студії «Укркінохроніка» В. Нахмановича велася кінозйомка. Але о 9:30 ранку прибула міліція, мітинг заборонила, плівки конфіскувала. Однак через два тижні влада все ж частково капітулювала: на місці майбутнього монументу було встановлено пам'ятний камінь. На ньому був напис: «На цьому місці буде пам'ятник жертвам фашизму (під час німецької окупації Києва, 1941–1943)» (Spector, 1990).

У липні 1976 р. за 1,5 км від місця масової страти у Бабиному Яру було зведено монумент з написом «Советским гражданам и военнопленным солдатам и офицерам Советской армии, расстрелянным немецкими фашистами в Бабьем Яру». Потім через 5 років напис продублювали трьома мовами: українською, російською та ідиш. Побувавши у серпні 1979 р. на місці трагедії, Е. Візель був обурений тим, що напис фактично нічого не говорить про трагедію саме євреїв, адже їх там найбільше.

З 1991 р. у Бабиному Яру почалися з'являтися й інші пам'ятники: розстріляному 621 члену ОУН(М), включаючи поетесу О. Телігу; брати Левіхи створили до 29 вересня 1991 р. скульптуру Менори – національна та релігійна єврейська емблема (семирожковий світильник), яка знаходиться і на державному гербі Ізраїлю. 30 вересня 2001 р. президент України Л.Д. Кучма і мер Києва О. Омельченко відкрили пам'ятник убитим дітям. За 30–40 м від Менори було встановлено православний Хрест на честь загибелі тут двох монахів. Під час візиту до Києва президента Ізраїлю М. Кацави на початку 2007 р. керівники України запевнили його, що незабаром у Бабиному Яру з'явиться музей (Mankoff, 2004, pp. 411–413).

Шанували пам'ять жертв і за кордонами України: у місті Денвер (штат Колорадо) на початку 80-х рр. було створено парк в честь жертв Бабиного Яру – за підтримки мера міста і президента США Д. Картера. Філадельфійський комітет пам'яті Бабиного Яру і корпорація «Мир» до 40-х роковин трагедії видали книгу, де названа частина імен жертв. В США та Ізраїлі за проханням єврейського товариства України «Пам'ять про Бабин Яр», створеного у 1988 р., так само почали збирати інформацію про євреїв, що загинули у вересні 1941 р. в Києві. В 1993 р. у Вільнюсі було надруковано «Чорну книгу» І. Еренбурга та В. Гроссмана

(вперше її повний, безцензурний текст з'явився в Ізраїлі у 1980 р.). Восени 2011 р. берлінська дослідниця О. Бінерт зауважила: виступаючи на мітингу, присвяченому 70-річчю трагедії у Бабиному Яру, президент України В. Янукович говорив лише про загибель абстрактних радянських громадян. Більше того, у його промові не пролунало жодного разу поняття «Голокост» або «Шоа». Хоча, як вказувала О. Бінерт, 27 січня 2011 р. Верховна Рада оголосила цей день Днем пам'яті жертв Голокосту (Bienert, 2011).

Лекцію про трагедію Бабиного Яру провів 9 лютого 2011 р. у Меморіальному Центрі Голокосту (м. Вашингтон) К. Беркгоф. Він навів деякі деталі щодо подій у Бабиному Яру: наприклад, стверджував, що померлих під час Голодомору жителів ховали не в Яру, а на кладовищах поблизу. Що напередодні Другої світової війни на місці Яру планували створити місце лижних перегонів для військовослужбовців. Звернувся до аналізу поведінки євреїв Києва, розповсюдження німцями та українською міліцією чуток про створення гетто для євреїв чи депортації їх за межі Києва. Навів факти вбивства євреїв ще 20 вересня 1941 р. на території Дарниці, про що дізналися деякі жителі Києва, в тому числі й євреї. У лекції є також матеріал про ігнорування трагедії з боку радянської влади (Berkhoff, 2012).

Докторантка Женевського Інституту міжнародних студій і розвитку Б. Мартін підкреслила проблемність меморіалізації Бабиного Яру, яка наповнена «пастками», «підводними каменями» в різні історичні епохи, починаючи від сталінської. Не створено зрозумілого, читабельного для суспільства наративу, іде змагання пам'ятей різних соціальних та національних груп, представники яких там загинули. Як уважає Б. Мартін, українська держава довго залишалася непевною у питаннях історичної політики, у цих проблемах не було послідовності, тому цілісність місця пам'яті, яким є Бабин Яр, не досягнута. Окремі меморіальні акції лише поглиблюють проблемність цього важливого місця пам'яті (Martin, 2013, pp. 68–74).

Професор Гейдельберзького університету Г. Гаусманн відзначав, що трагедія Бабиного Яру була точно задокументована, історично інтерпретована протягом 80–90-х рр. ХХ ст. Хоча на Заході знали набагато більше про табори смерті у Польщі. В українському ж суспільстві, на його думку (Г. Гаусманн відвідував

Україну – Авторка), проблема Шоа навіть у XXI ст. не сприймається належно, хоча в останні 6–7 років увага до питання Голокосту суттєво зростає. Але українці та євреї все ще «змагаються» щодо кількості жертв Голодомору і Голокосту (Hausmann, 2016). Щодо останнього твердження: Україна у цьому питанні не є винятком. У 2006 р. німецькі вчені підкреслювали, що у багатьох країнах Східної Європи продовжуються дебати: вважається, начебто єврейські дослідники перебільшували чисельність жертв Голокосту, а на жертви інших народів взагалі звертається мало уваги – «суперництво страждань». Як ілюстрацію, вони наводять тривалу суперечку між католиками та юдеями Польщі щодо проблеми: які саме релігійні символи ставити в Аушвіц, хоча переважна кількість жертв Аушвіцу – євреї (Grüner, Heftrich, & Löwe, 2006, р. XII).

У 2011 р. викладач технічного коледжу Нью-Йорку, колишній заступник голови Народного руху України, колишній головний редактор газети «Ейнікайт» О. Бураковський розповів про спробу меморіалізації Бабиного Яру силами американських євреїв. У 2000 р. американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет «Джойнт» запропонував Україні на площі 532,5 тис. м² побудувати на території Бабиного Яру Єврейський суспільний центр, дослідну установу, театр, зали для експозицій, кафетерій. Для цього він планував витратити не менше 1 млн доларів. У липні 2002 р. проєкт Ульріха і Данієля Плезнерів було схвалено, але дискусія щодо доцільності такого Центру під назвою «Спадщина» тривала. Прикметно, що в ФРН дебати, пов'язані з питанням про встановлення монументу, присвяченого Голокосту, зайняли майже 17 років.

Справі з будівництвом Центру «Спадщина» у Бабиному Яру завадив неприємний інцидент 2003 р. На кінофестивалі у Ялті Ізраїль демонстрував кінофільм «Бабин Яр», який несправедливо назвали «семітським і пропагандистським». Л. Кучма відхилив проєкт, в результаті «Джойнт» поніс суттєві фінансові втрати. В Україні 2 квітня 2003 р. опоненти проєкту «Джойнта» створили суспільний добровільний Комітет «Бабин Яр». Його співголовами були: С. Глузман, І. Дзюба, М. Попович, виконавчим секретарем – В. Нахманович. В Нью-Йорку влітку 2003 р. виникла ініціативна група «Врятуємо Бабин Яр»; створено Міжнародну меморіальну

«Раду з увічнення пам'яті жертв Голокосту в Україні» з представників США, Ізраїлю, України, Росії, Канади, ФРН, Австралії. Архітектори Франції, Італії, США, Росії, України почали пропонувати свої проекти меморіалу. Ставилося й питання: меморіал буде створено за державні кошти чи приватні? Враховуючи ситуацію, «Джойнт» і відмовився від свого проєкту. У травні 2006 р. керівник Українського інституту національної пам'яті І. Юхновський заявив: меморіал треба присвячувати всім, хто загинув у Бабиному Яру, хто боровся проти нацистів, а значить – і членам ОУН(М). У відповідь головний рабин України А. Хайкін відповів: монумент повинен бути присвячений Голокосту, а не «жертвам війни і політичних репресій». 23 вересня 2008 р. у газеті «Le Figaro» було надруковано відкритого листа президенту України В.А. Ющенку від вчених нашої держави. В ньому говорилося, що цинічно ставити поряд жертв і вбивців. Адже, за даними професора Венді Лауер (коледж Клермонт Мак-Кенна), 300 поліцаїв Києва, значна частина яких, як вона чомусь вважає, були членами ОУН (або симпатизувала націоналістам) допомагали організовувати вбивства євреїв (Burakovskiy, 2011, pp. 380–383).

Ще протягом 2006–2008 рр. в Україні намагалися довести, що Голодомор 1932–1933 рр. – це український Голокост. Цю політику професор історії Лундського університету (Швеція) П.А. Рудлінг назвав «ющенковізмом». Адже на міжнародному форумі у Стокгольмі 26–28 січня 2000 р., присвяченого Голокосту, було підкреслено саме його непорівняльність з іншими геноцидами. 24 лютого 2001 р. Європарламент прийняв важливу заяву: Голокост було названо унікальним явищем, яке «радикально потрясло основи цивілізації і ніколи не повинно бути стерте з колективної пам'яті». Потім у 2005 р. Європарламент прийняв резолюцію, яка вважала неприпустимим прояви антисемітизму й расизму. Міжнародний союз пам'яті Голокосту, створений у січні 2013 р., закликав шанувати пам'ять про його жертви у різних формах, відкривати «жахливу правду про Голокост, особливо для тих, хто його заперечує» (Prutsch, 2013, s. 20).

Ще у 2007 р. Бабин Яр було оголошено національним історико-меморіальним заповідником; з грудня 2007 р. держава реєструє наявні там пам'ятники. Видано п'ять томів документів про цю подію, організовано конференції міжнародного рівня. За

словами В. Нахмановича, все ж в Україні, на відміну від Польщі, немає чіткої державної позиції щодо меморіалізації Бабиного Яру. У 2013 р. не пройшла і пропозиція президента Всесвітнього Форуму російськомовного єврейства О. Левіна створити меморіал і спільний Центр пам'яті в Бабиному Яру, де діти читали б Тору, для відвідувачів були б ефекти голлівудського зразка (Berkhoff, 2015b; Radchenko, 2016).

У 2017 р. викладачка Королівського коледжу в Лондоні Д. Рапсон відзначила: меморіалізація Бабиного Яру дуже слабка – як на ландшафті, так і в політичній культурі. Це добре видно, якщо порівняти з офіційним напрямом досліджень про страждання українців в епоху сталінізму (Rapson, 2017, р. 10). Наукова співробітниця інституту історії АН України Г. Пастушенко слушно зазначала: хоча там на початку 2019 р. знаходився 31 пам'ятник і пам'ятний знак, але не створено ні архітектурного, ні ландшафтного ансамблю (Пастушенко, 2019, с. 210).

Періодично вандали пошкоджують пам'ятники (за 2015 р. зафіксовано 6 таких випадків). Наприклад, у кінці вересня невідомі підпалили Менору, але полум'я встигла загасити охорона церкви. Раніше малювали свастику на пам'ятниках поблизу Менори. Подібні випадки, на жаль, не рідкість для України: у Мелітополі 27 серпня 2015 р. підпалили пам'ятник жертвам Голокосту, у Константинівці Донецької обл. в ніч на 27 вересня теж учинено подібний акт вандалізму. Недалеко від міста Лубни на Полтавщині на зібрані учнями американських шкіл кошти було зведено пам'ятник на честь 4 тис. вбитих євреїв. На ньому кілька разів малювали свастику, забруднювали фарбою. Нью-Йоркський письменник Н. Козлоф обурювався у лютому 2017 р., довідавшись, що в Луцьку пам'ятник 25 вбитим євреям встановили не на місці злочину, а на території цукрозаводу; в Ковелі побудували магазин там, де загинули жертви Голокосту. Що стосується Бабиного Яру, то на думку Н. Козлофа, він для євреїв – «національна ганьба» (Davidzon, 2015; Kozloff, 2016).

Фактично навколо трагедії точаться «війни пам'яті», тому що в Бабиному Яру поховані не лише євреї, але й рома, православні українці, діти, священники, кияни-атеїсти, військовополонені, українські націоналісти і т. д. Тому що в роки Другої світової війни якась частина українців (звичайно, невелика) все ж брала

участь у організації Голокосту нацистами, дехто вважав: важко поєднати пам'ятник жертвам і колабораціоністам. В.А. Ющенко у листопаді 2007 р. під час візиту до Ізраїлю заявляв, що на Нюрнберзькому трибуналі нічого не говорилося про злочини з боку етнічних українців у 1941–1944 рр. Навпаки, П.О. Порошенко в кінці 2015 р., знаходячись в Ізраїлі, публічно попрохав пробачення за участь українців у Голокості. Однак значна частина суспільства, як і багато істориків, у 2015–2018 рр. вважали: меморіалізація Бабиного Яру повинна проводитись, враховуючи страждання всіх націй. Тому меморіал повинен бути символом усіх трагедій ХХ ст., а вбивство євреїв – як ядро всієї історії Бабиного Яру. Невипадково лауреат Нобелівської премії 1986 р. Елі Візель говорив: «Не всі жертви були євреями, але всі євреї були жертвами». Зауважимо, що в кінці лютого 2017 р. на території Бабиного Яру в присутності мера Києва В. Кличка було відкрито статую членкині ОУН(М) О. Теліги. Хоча, як вважають історики, вельми сумнівно, що вона там загинула (про такий варіант в Україні почали говорити лише в 70-х рр.). Промовистою була назва міжнародного симпозиуму, організованого в Києві 29 вересня 2017 р. Радою закордонних справ Ізраїлю – «Пост-комуністичне суспільство і Голокост: пам'ять і забуття» (Sokol, 2017).

20 листопада 2016 р. в Україні було створено Комітет «Національної історичної меморіалізації заповідника «Бабин Яр». Наратив проєкту майбутнього меморіалу підготувала група вчених Академії наук України під керівництвом Г. Боряка. Другий варіант проєкту надала група організацій: суспільний Комітет Бабиного Яру, Єврейська община України і канадська група «Єврейсько-українська зустріч» Д. Темерті. Він передбачав створення парку на площі 70 га, музею, науково-дослідного інституту, «Кварталу пам'яті», виховного центру, скульптур євреїв, що загинули. Навесні 2016 р. з'явився третій найбільш суперечливий проєкт, спонсорами якого виступали М. Фрідман, П. Хан, П. Фукс. Через те, що це були колишні російські бізнесмени, до них підключилися: С. Вакарчук, В. Пінчук, Н. Щаранський (колишній радянський дисидент, протягом 1996–2005 рр. очолював чотири міністерства в Ізраїлі, був заступником прем'єр-міністра) і Я. Блейх (Zisels, 2018). Він передбачав створення Меморіалу «Бабин Яр» і музею Голокосту. Жодний з варіантів не отримав масової під-

тримки. У березні 2017 р. було опубліковано відкритого листа групи вчених України, в якому говорилося: не можна асоціювати трагедію Бабиного Яру лише з Голокостом євреїв (Г. Касьянов назвав Голокост «глобальною іконою» (Касьянов, 2018, с. 53). Адже, нагадували історики, там загинули й громадяни інших національностей. Односторонній підхід ігноруватиме інші жертви, драматичні події нашої історії, може загострити «війни пам'ятей», які вже багато років точаться на території Бабиного Яру. З іншого боку, наукова співробітниця Інституту Кеннана І. Табаровські (США) вважає, що така точка зору означатиме: трагедію Бабиного Яру виривають з історії Голокосту. За аналогією – це так само, як вичленити історію Аушвіцу з історії Шоа. Подібні міркування відкинуть нас у радянський період, підкреслює вона, коли *sui generis* (єдиний у своєму роді) заперечувалась сама природа Голокосту. Серед усіх національностей України євреї в період окупації понесли найбільші втрати – 1,6 млн осіб, тобто 97 % з тих, що залишилися, – це була цілеспрямована політика нацистів. Меморіал у Бабиному Яру не може принизити значення цього трагічного факту, бо це було б неправильно з історичної точки зору і морально помилково. Не можна забувати, що нацистська політика «остаточного вирішення єврейського питання» починалася саме у Бабиному Яру, а потім по Україні, де кожне велике місто має свій «Бабин Яр». Звичайно, підкреслює І. Табаровські, в Україні дискусія про Бабин Яр стала нестерпно складною, не подолані певні міфи і стереотипи. Дискусія щодо меморіалу, проблем Голокосту неминуче зачепить, на її думку, болюче питання участі українців у Голокості, хоча й «Праведників світу» – українців біля 2600 осіб. І. Табаровська відкидає будь-які спекуляції щодо мотивів участі бізнесменів у проєкті Меморіалу. Адже їхні родичі теж постраждали в часи окупації. Наприклад, М. Фрідман у Бабиному Яру втратив 8, а П. Хан – 13 зі своїх родичів. І хоча вони дійсно стали заможними в Росії, але філантропічну діяльність ведуть у Львові, Харкові та Києві. Науковий співробітник Меморіального музею Голокосту у Вашингтоні П. Шапіро заявив, що в цих ентузіастів відсутні інші цілі, крім увічнення пам'яті людей, що загинули восени 1941 р. Час покаже, вважає вона, чи постане у 2021 р. Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр» у типово пострадянському стилі: музей з постій-

ною експозицією, освітньою програмою, архів, дослідницький центр (Tabarovsky, 2016). У серпні 2017 р. К. Беркгоф зробив висновок, що існує шість побоювань щодо реальності створення Меморіального центру, в тому числі: дефіцит історичних фактів; центр не може бути комеморацією і Бабиного Яру, і Голокосту; події Голокосту в Україні надзвичайно своєрідні, регіонально різні; історичний нарратив здатен формувати радянську ностальгію (Berkhoff, 2017).

Відомо, що перша дискусія 21 листопада 2017 р., як і наступна – 7–8 лютого 2018 р. у Київському національному університеті ім. Т.Г. Шевченка щодо змісту базового історичного нарративу про трагедію у Бабиному Яру, показала його несприйняття. Критики проекту (Й. Зісельс, В. Нахманович, А. Подольський, В. В'яторович) навіть організували контрвиставку «Бабин Яр – пам'ять проти історичного досвіду». Зміст нарративу називали патерналістським і постколоніальним. Тому було створено комісію експертів, до складу якої увійшли 12 зарубіжних спеціалістів з історії Голокосту та Бабиного Яру зокрема, і чотири вчені України. 12 листопада 2018 р. голова комісії К. Беркгоф презентував базовий історичний нарратив комплексної меморіалізації Бабиного Яру у Комітеті з прав людини, національних меншин і міжетичних стосунків Верховної Ради України, причому українською мовою. У тексті йде мова не лише про долю київських євреїв, але й про загибель громадян інших націй і соціальних категорій. Немає формулювання, що Голокост – унікальне явище в історії геноцидів; розглянуто п'ять варіантів поведінки євреїв восени 1941 р. (Voronovici, 2018; Berkhoff, 2018). Таким чином, зняті дискусійні питання, щоб поєднати українське суспільство спільною думкою про страждання людей під час нацистської окупації.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Таким чином, історіографічні джерела західного походження свідчать про глибокий інтерес зарубіжних вчених, аналітиків, журналістів, суспільних діячів до трагічних подій 29–30 вересня 1941 р. у Бабиному Яру Києва. Можна виділити умовно три наукові напрями щодо вивчення історії подій та подробиць меморіалізації Бабиного Яру: перший – студії, що присвячені уточненню певних компонентів подій, які пов'язані з повсякденністю злочину; другий – дані стосовно державної політики радянського часу, яка

замовчувала чи фальсифікувала події у Бабиному Яру, особливо намагання Кремля стерти поняття «єврейський Голокост» стосовно подій у Бабиному Яру, а також констатація зусиль частини радянської інтелігенції, яка не давала владі забути про цей злочин; третій – спроби меморіалізації Бабиного Яру, які особливо пошвавилися після 2015 р. і, зрештою, привели до реалізації Концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру. Найбільш змістовними і об'єктивними були праці таких авторів, як К. Беркгоф, А. Бураковський, В. Хігерер, Г. Манккоф, С. Сокол, І. Табаровські. Аналізуючи три спроби меморіалізації Бабиного Яру (1943–1950; 1961–1990; 1992–2017), можна зробити висновок, що четверта спроба (2018–2021) повинна успішно завершити процес увічнення пам'яті жертв Бабиного Яру. Хоча події осені 1941 р., безумовно, будуть і далі привертати увагу дослідників.

Джерела та література

Бабин Яр. 75 лет назад... (2016). Взято с <https://tverdyi-znak.livejournal.com/2703639.html>.

Беркгоф, К. (2012). Бабин Яр: місце наймасштабнішого розстрілу євреїв нацистами в Радянському Союзі. *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього*: матеріали міжнародної наукової конференції (с. 8–20). Київ.

Граф, Ю. (2005). *Великая ложь XX века. Миф о геноциде евреев в период II Мировой войны*. Киев: МАУП.

Граф, Ю. (2017). *Накануне мировой катастрофы*. Москва: Litres.

Гриневич, В. (2017). Бабин Яр. Трагедія євреїв: від напів- до повного замовчування. *Україна модерна*: міжнар. інтелект. часопис. Взято з <http://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/babyn-yar-1>.

Евстафьева, Т., & Нахманович, В. (Сост.). (2004). *Бабин Яр: человек, власть, история: документы и материалы. Кн. 1: Историческая топография. Хронология событий* (Кн. 1–5). Киев: Внешторгиздат.

Касьянов, Г. (2018). *Past Continuous: Исторична політика 1980-х – 2000-х: Україна та сусіди*. Київ: «Laurus»; Антропос-Логос-Фільм.

Колесник, О. (2014). Бабин Яр як місце пам'яті: огляд комеморативних практик і пам'ятних знаків. *Acta studiosa historica*, 4, 146–167.

Круглов, А. (2011). *Трагедия Бабьего Яра в немецких документах*. Днепропетровск: Центр «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД».

Михайлюк, М. (2016). Бабин Яр як мемуарно-дослідницьке поле західної історіографії (до 75-ї річниці єврейської трагедії). *Військово-історичний меридіан*: електронний науковий фаховий журнал,

- 13, 5–18. Взято з https://vim.gov.ua/pages/journal_files/10.10.2016/pdf/VIM_13_2016_5-18.pdf.
- Пастушенко, Т.** (2019). Презентація Концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру. *Український історичний журнал*, 1, 208–217.
- Романцов, Р.** (2018). Голокост в історичній пам'яті Литви та України 1991–2017. *Проблеми історії Голокосту: український вимір*, 10, 12–41.
- Трахтенберг, І.М.** (2016). *Бабин Яр. Минуле і сьогодні*. Київ.
- Тур, Т.** (2006). *Правда про Бабин Яр: документальне дослідження*. Київ.
- Atkins, S.E.** (2009). *Holocaust Denial as an International Movement*. Westport: ABC-CLIO.
- Berkhoff, K.** (2012). *Babi Yar Site of Mass Murder, Ravine of Oblivion*. Retrieved from https://www.ushmm.org/m/pdfs/Publication_OP_2011-02.pdf
- Berkhoff, K.** (2015a). "The Corpses in the Ravine were Women, Men, and Children": Written Testimonies from 1941 in the Babi Yar Massacre. *Holocaust and Genocide Studies* (Oxford), 29 (2), 251–274.
- Berkhoff, K.** (2015b). *Babi Yar*. Retrieved from <https://pure.know.nl/ws/files/1653911/Berkhoff-2015-BabiYar-OnlineEncyMasViolence.pdf>.
- Berkhoff, K.** (2017). *Six Concerns about the Babi Yar Holocaust Memorial Center*. Kiev: Babi Yar Holocaust Memorial Center. Retrieved from <http://babynyar.org/en/byhmc-news/posts/article/karel-berkgof-sist-pobovan-sodo-memorialnogo-centru-golokostu-babin-ar>.
- Berkhoff, K.** (2018). *Basic Historical Narrative of the Babi Yar Holocaust Memorial Center*. Kyiv. Retrieved from <http://api.babiyar.org/uploads/files/fund/ff5be4721f4ef9d0cee21b34e17e8c05.pdf>.
- Bienert, O.** (2011). *Bericht: Internationale Konferenz "Babyn Jar: Geschichte und Erinnerung an das Massaker"*. Retrieved from <http://lernen-aus-der-geschichte.de/Lernen-und-Lehren/content/10049>.
- Black, J.** (2016). *The Holocaust: History and Memory*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Burakovskiy, A.** (2011). Holocaust remembrance in Ukraine: memorialization of the Jewish tragedy at Babi Yar. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 39 (3), 371–389.
- Chernick, I.** (2019, September 19). Antisemitic Incidents Rampant in Recent Weeks across Ukraine. *Jerusalem Post*. Retrieved from <https://www.jpost.com/diaspora/antisemitism/antisemitic-incidents-rampant-in-last-few-weeks-across-ukraine-602102>.
- Cohen, J.** (2018, September 29). Ukraine is finally ready to memorialize its Holocaust past. *Kyiv Post: Ukraine's Global Voice*. Retrieved from <https://www.kyivpost.com/article/opinion/op-ed/josh-cohen-ukraine-is-finally-ready-to-memorialize-its-holocaust-past.html>.

- Czerny, B.** (2004). Babij Yar. La mémoire et l'histoire. *Génocides: Lieux (et non-lieux) de mémoire. Revue d'histoire de la Shoah, Le monde juif*, 181, 61–75.
- Davidzon, V.** (2015, September 17). Kiev's Babi Yar Holocaust Memorial Torched; Assailant Remains At Large. *Tablet*. Retrieved from <https://www.tabletmag.com/scroll/193632/kievs-babi-yar-holocaust-memorial-torched-assailant-remains-at-large>.
- Dawidowicz, L.S.** (1981, September 27). Babi Yar's Legacy. *New York Times Magazine* (Section 6, p. 48). Retrieved from <https://www.nytimes.com/1981/09/27/magazine/babi-yar-s-legacy.html>.
- Feferman, K.** (2009). *Soviet Jewish Stepchild: The Holocaust in the Soviet Mindset, 1941–1964*. Saarbrücken: VDM Verlag.
- Grüner, F.** (2006). Die Tragödie von Babij Jar im sowjetischen Gedächtnis. Künstlerische Erinnerung versus offizielles Schweigen. *Zerstörer des Schweigens: Formen künstlerischer Erinnerung an die nationalsozialistische Rassen- und Vernichtungspolitik in Osteuropa* (s. 57–96). Köln, Weimar, Wien: Böhlau.
- Grüner, F., Heftrich, U., & Löwe, H-D.** (2006). "Zerstörer des Schweigens": Formen künstlerischer Erinnerung an die nationalsozialistische Rassen- und Vernichtungspolitik in Osteuropa. Köln, Weimar, Wien: Böhlau.
- Hausmann, G.** (2016). *75 Jahre Babyn Jar: Sowjetische und postsowjetische Kontroversen um einen Gedenkort in Kiew von 1945 bis heute*. Retrieved from <https://erinnerung.hypothesen.org/647>.
- Herbert, U.** (2016). Holocaust Research in Germany. *German Yearbook of Contemporary History. Vol. 1: Holocaust and Memory in Europe* (pp. 17–48). De Gruyter Oldenbourg.
- Khiterer, V.** (2004, June 25). Babi Yar, the Tragedy of Kiev's Jews. *Brandeis Graduate Journal*, 2, 1–16.
- Khiterer, V.** (2016). Victor Nekrasov and the Babi Yar Massacre Commemoration. *Achievements*. Retrieved from <http://achievementsnews.co.uk/history/5213-Victor-Nekrasov-and-the-Babi-Yar-massacre-commemoration-by-victoria-khiterer>.
- Kinstler, L.** (2016, 30 September). "No Monument Stands Over Babi Yar" Seventy-five years after the mass slaughter of Kiev's Jews, Ukraine begins a new memorial project. *The Atlantic*. Retrieved from <https://www.theatlantic.com/international/archive/2016/09/Ukraine-yewish-babi-yar-russia-holocaust-germany-poroshenko/502517>.
- Kozloff, N.** (2016). *History of Vandalism: Welcome to Ukraine's Historic Holocaust Site*. Retrieved from <http://nkozphoto.com/index.php/2016/12/03/a-history-of-vandalism-welcome-to-ukraines-historic-holocaust-site/>

- Kulka, O.D.** (2017). Foreword. In H.-Ch. Jasch & Ch. Kreuzmüller (Eds.), *The Participants: The Men of the Wannsee Conference* (pp. XI–XIX). New York, N.Y.; Oxford: Berghahn.
- Kutsovska, G.** (2019). *Memorializing Babyn Yar: Politics of Memory and Commemoration of the Holocaust in Ukraine*. Linköping University.
- Majumdar, A.** (2019). The Genocide and the Ukrainian Diaspora. *European Journal of Research*, 7, 4–27.
- Makhortykh, M.** (2018). Framing the Holocaust Online: Memory of the Babi Yar Massacres on Wikipedia. *Studies in Russian, Eurasian and Central European New Media (digitalicons.org)*, 18, 67–94.
- Mankoff, J.** (2004). Babi Yar and the Struggle for Memory 1944–2004. *Ab Imperio*, 2, 393–415.
- Martin, B.** (2013). Babi Yar: La commémoration impossible. *Émulations: Revue des jeunes chercheurs en sciences sociales*, 12, 67–79.
- Moine, N., & Angell, J.** (2011). Defining "war crimes against humanity" in the Soviet Union. Nazi arson of Soviet villages and the Soviet narrative on Jewish and non-Jewish Soviet war victims, 1941–1947. *Cahiers du monde russe*, 52/2–3, 441–473.
- Prutsch, M.J.** (2013). *Europäisches Historisches Gedächtnis: Politik, Herausforderungen und Perspektiven*. Brüssel: Europäisches Parlament.
- Radchenko, Y.** (2016). Babyn Yar: A site of massacres, (dis)remembrance and instrumentalisation. *New Eastern Europe*. Retrieved from <http://new.easterneurope.eu/2016/10/11/babyn-yar-a-site-of-massacres-dis-remembrance-and-instrumentalisation/>
- Rapson, J.** (2017). *Topographies of Suffering: Buchenwald, Babi Yar, Lidice*. Oxford: Berghahn Books.
- Ryvchin, A.** (2017, September 15). Remembering Babi Yar 76 years after the single largest massacre of Jews in the Holocaust, the site continues to inspire acts of humanity and courage. *Tablet*. Retrieved from <https://www.tabletmag.com/sections/news/articles/remembering-babi-yar>.
- Schlemmer, Th., & Steinweis, A.E.** (2016). Introduction. *Holocaust and Memory in Europe* (pp. 9–15). Oldenbourg.
- Sheldon, R.** (1988). The Transformations of Babi Yar. In T.L. Thompson & R. Sheldon (Eds.), *Soviet Society And Culture: Essays In Honor Of Vera S. Dunham* (pp. 124–161). Boulder, Colo: Westview Press.
- Shrayer, M.D.** (2011). Jewish-Russian Poets Bearing Witness to the Shoah, 1941–1946: Textual Evidence and Preliminary Conclusions. In S. Garzonio (Ed.), *Studies in Slavic Languages and Literatures: ICCEES Congress Stockholm 2010 Papers and Contributions (PECOB'S VOLUMES)* (pp. 59–119).

- Sokol, S.** (2017). Babi Yar as a Symbol of Holocaust Distortion in Post-Maidan Ukraine. *Israel Journal of Foreign Affairs*. Retrieved from <https://www.academia.edu/35847806/Babi-Yar-as-a-symbol-of-holocaust-distortion-on-post-maidan-Ukraine>.
- Sokol, S.** (2019, August 22). Netanyahu's praise of Kyiv's Holocaust remembrance only tells part of the story. *The Times of Israel*. Retrieved from <https://www.timesofisrael.com/netanyahus-praise-of-kyivs-holocaust-remembrance-only-tells-part-of-the-story/>
- Spector, S.** (1990). Extracts from the Babi Yar article. In Israel Gutman (Editor in Chief), Yad Vashem, Sifriat Hapoalim, *Encyclopedia of the Holocaust*. New York: MacMillan Publishing Company. Retrieved from www.zchor.org/BABIYAR.HTM.
- Stadelmann, M.** (2006). Von Leningrad nach Babij Jar. Dmitrij Šostakovics symphonische Auseinandersetzungen mit Krieg und Vernichtung in der Sowjetunion. In F. Grüner, U. Heftrich, H.-D. Löwe (Hrsg.), *Zerstörer des Schweigens: Formen künstlerischer Erinnerung an die nationalsozialistische Rassen- und Vernichtungspolitik in Osteuropa* (s. 419–440). Köln et al: Böhlau Verlag.
- Tabarovsky, I.** (2016). Babi Yar: The Holocaust as Final Solution Began Here. *Newsweek*. Retrieved from <https://www.newsweek.com/babi-yar-holocaust-final-solution-began-there-503523>.
- Tabarovsky, I.** (2018, January 25). Is Ukraine's Holocaust Memorial at Babi Yar in Trouble? *Tablet*. Retrieved from <https://www.tabletmag.com/sections/news/articles/holocaust-memorial-babi-yar>.
- Tiedemann, H.** (2011). *Babi Yar: Critical Questions and Comments*. Retrieved from www.vho.org/GB/Books/dth/fndbabiyar.html.
- Vinocurov, J., Kipnis, Kh., & Levin, N.** (Eds.). (1983). *Babi Yar. Book of Remembrance*. Philadelphia: Pub. House Peace, Inc.
- Voronovici, A.** (2018). At the Crossroads of "Memory Wars": Recent Debates on the Babi Yar Holocaust Memorial Center. *Cultures of History Forum*. Retrieved from https://digital.herder-institut.de/publications/frontdoor/deliver/index/docId/167/file/Voronovici_Recent_Debates_on_the_Babi_Y.pdf.
- Zisels, J.** (2018). *What is Happening around Babyn Yar Today?* Retrieved from <https://khpg.org/en/index.php?id=1536010583>.

References

- Babiy Yar. 75 let nazad... [Babyn Yar. 75 years ago...]*. (2016). Retrieved from <https://tverdyi-znak.livejournal.com/2703639.html> [in Russian].
- Berkhof, K.** (2012). Babyn Yar: mistse naimasshtabnishoho rozstrilu yevreiv natsystamy v Radianskomu Soiuzi [Babyn Yar: the place a large-

- scale execution of Jews by the Nazis in the Soviet Union]. *Babyn Yar: masove ubyvstvo i pamiat pro noho: materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii – Babyn Yar: mass murder and the memory of it: materials of the international scientific conference* (pp. 8–20). Kyiv [in Ukrainian].
- Graf, Yu.** (2005). *Velikaya lozh XX veka. Mif o genotside evreev v period II Mirovoy voyny [The big lie of the 20th century. The myth of the genocide of the Jews during World War II]*. Kiev: MAUP [in Russian].
- Graf, Yu.** (2017). *Nakanune mirovoy katastrofy [On the eve of the global catastrophe]*. Moskva: Litres [in Russian].
- Hrynevych, V.** (2017). Babyn Yar. Trahediia yevreiv: vid napiv- do povnoho zamovchuvannia [Babyn Yar. The tragedy of the Jews: from semi- to complete suppression]. *Ukraina moderna: mizhnarodnyi intelektualnyi chasopys – Ukraine of modernism: an international intellectual magazine*. Retrieved from <http://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/babyn-yar-1> [in Ukrainian].
- Yevstafeva, T., & Nakhmanovich, V.** (Comps.). (2004). *Babiy Yar: chelovek, vlast, istoriya: dokumenty i materialy. Kn. 1: Istoricheskaya topografiya. Khronologiya sobytiiy [Babyn Yar: person, power, history: documents and materials. Vol. 1: Historical topography. Chronology of events]*. Kiev: Vneshtorgizdat [in Russian].
- Kasianov, H.** (2018). *Past Continuous: Istorychna polityka 1980–2000-kh: Ukraina ta susidy [Past Continuous: Historical politics of the 1980s – 2000s: Ukraine and its neighbors]*. Kyiv: «Laurus»; Antropos-Lohos-Film [in Ukrainian].
- Kolesnyk, O.** (2014). Babyn Yar yak mistse pamiaty: ohliad komemoratyvnykh praktyk i pamiatnykh znakov [Babyn Yar as a place of memory: review of the commemorative practices and memorials]. *Acta studiosa historica*, 4, 146–167 [in Ukrainian].
- Kruglov, A.** (2011). *Tragediya Babego Yara v nemetskiikh dokumentakh [The tragedy of Babyn Yar in German documents]*. Dnepropetrovsk: Tsentr «Tkuma»; ChP «Lira LTD» [in Russian].
- Mykhailiuk, M.** (2016). Babyn Yar yak memuarno-doslidnytske pole zakhidnoi istoriografii (do 75-i richnytsi yevreiskoi trahedii) [Babyn Yar as a memoir-research field of Western historiography (to the 75th anniversary of the Jewish tragedy)]. *Viiskovo-istorychnyi meridian: elektronnyi naukovyi fakhovyï zhurnal – Military-historical meridian: electronic scientific professional journal*, 13, 5–18. Retrieved from https://vim.gov.ua/pages/journal_files/10.10.2016/pdf/VIM_13_2016_5-18.pdf [in Ukrainian].

- Pastushenko, T.** (2019). Prezentatsiia Kontseptsii kompleksnoi memorializatsii Babynoho Yaru [Presentation of the Concept of comprehensive memorialization of Babyn Yar]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 1, 208–217 [in Ukrainian].
- Romantsov, R.** (2018). Holokost v istorychnii pamiaty Lytvy ta Ukrainy 1991–2017 [Holocaust in the historical memory of Lithuania and Ukraine 1991–2017]. *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir – Problems of Holocaust History: Ukrainian perspective*, 10, 12–41 [in Ukrainian].
- Trakhtenberh, I.M.** (2016). *Babyn Yar. Mynule i sohodennia [Babyn Yar. Past and present]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Tur, T.** (2006). *Pravda pro Babyn Yar: dokumentalne doslidzhennia [The truth about Babyn Yar: documentary research]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Atkins, S.E.** (2009). *Holocaust Denial as an International Movement*. Westport: ABC-CLIO.
- Berkhoff, K.** (2012). *Babi Yar Site of Mass Murder, Ravine of Oblivion*. Retrieved from https://www.ushmm.org/m/pdfs/Publication_OP_2011-02.pdf
- Berkhoff, K.** (2015a). "The Corpses in the Ravine were Women, Men, and Children": Written Testimonies from 1941 in the Babi Yar Massacre. *Holocaust and Genocide Studies* (Oxford), 29 (2), 251–274.
- Berkhoff, K.** (2015b). *Babi Yar*. Retrieved from <https://pure.know.nl/ws/files/1653911/Berkhoff-2015-BabiYar-OnlineEncyMasViolence.pdf>.
- Berkhoff, K.** (2017). *Six Concerns about the Babi Yar Holocaust Memorial Center*. Kiev: Babi Yar Holocaust Memorial Center. Retrieved from <http://babynyar.org/en/byhmc-news/posts/article/karel-berkgof-sist-pobouvan-sodo-memorialnogo-centru-golokostu-babin-ar>.
- Berkhoff, K.** (2018). *Basic Historical Narrative of the Babi Yar Holocaust Memorial Center*. Kyiv. Retrieved from <http://api.babiyar.org/uploads/files/fund/ff5be4721f4ef9d0cee21b34e17e8c05.pdf>.
- Bienert, O.** (2011). *Bericht: Internationale Konferenz "Babyn Jar: Geschichte und Erinnerung an das Massaker"*. Retrieved from <http://lernen-aus-der-geschichte.de/Lernen-und-Lehren/content/10049>.
- Black, J.** (2016). *The Holocaust: History and Memory*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Burakovskiy, A.** (2011). Holocaust remembrance in Ukraine: memorialization of the Jewish tragedy at Babi Yar. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 39 (3), 371–389.
- Chernick, I.** (2019, September 19). Antisemitic Incidents Rampant in Recent Weeks across Ukraine. *Jerusalem Post*. Retrieved from <https://www.jpost.com/diaspora/antisemitism/antisemitic-incidents-rampant-in-last-few-weeks-across-ukraine-602102>.

- Cohen, J.** (2018, September 29). Ukraine is finally ready to memorialize its Holocaust past. *Kyiv Post: Ukraine's Global Voice*. Retrieved from <https://www.kyivpost.com/article/opinion/op-ed/josh-cohen-ukraine-is-finally-ready-to-memorialize-its-holocaust-past.html>.
- Czerny, B.** (2004). Babij Yar. La mémoire et l'histoire. *Génocides: Lieux (et non-lieux) de mémoire. Revue d'histoire de la Shoah, Le monde juif*, 181, 61–75.
- Davidzon, V.** (2015, September 17). Kiev's Babi Yar Holocaust Memorial Torched; Assailant Remains At Large. *Tablet*. Retrieved from <https://www.tabletmag.com/scroll/193632/kiyev-babi-yar-holocaust-memorial-torched-assailant-remains-at-large>.
- Dawidowicz, L.S.** (1981, September 27). Babi Yar's Legacy. *New York Times Magazine* (Section 6, p. 48). Retrieved from <https://www.nytimes.com/1981/09/27/magazine/babi-yar-s-legacy.html>.
- Feferman, K.** (2009). *Soviet Jewish Stepchild: The Holocaust in the Soviet Mindset, 1941–1964*. Saarbrücken: VDM Verlag.
- Grüner, F.** (2006). Die Tragödie von Babij Jar im sowjetischen Gedächtnis. Künstlerische Erinnerung versus offizielles Schweigen. *Zerstörer des Schweigens: Formen künstlerischer Erinnerung an die nationalsozialistische Rassen- und Vernichtungspolitik in Osteuropa* (s. 57–96). Köln, Weimar, Wien: Böhlau.
- Grüner, F., Heftrich, U., & Löwe, H-D.** (2006). *"Zerstörer des Schweigens": Formen künstlerischer Erinnerung an die nationalsozialistische Rassen- und Vernichtungspolitik in Osteuropa*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau.
- Hausmann, G.** (2016). *75 Jahre Babyn Jar: Sowjetische und postsowjetische Kontroversen um einen Gedenkort in Kiew von 1945 bis heute*. Retrieved from <https://erinnerung.hypothesen.org/647>.
- Herbert, U.** (2016). Holocaust Research in Germany. *German Yearbook of Contemporary History. Vol. 1: Holocaust and Memory in Europe* (pp. 17–48). De Gruyter Oldenbourg.
- Khiterer, V.** (2004, June 25). Babi Yar, the Tragedy of Kiev's Jews. *Brandeis Graduate Journal*, 2, 1–16.
- Khiterer, V.** (2016). Victor Nekrasov and the Babi Yar Massacre Commemoration. *Achievements*. Retrieved from <http://achievementsnews.co.uk/history/5213-Victor-Nekrasov-and-the-Babi-Yar-massacre-commemoration-by-victoria-khiterer>.
- Kinstler, L.** (2016, 30 September). "No Monument Stands Over Babi Yar" Seventy-five years after the mass slaughter of Kiev's Jews, Ukraine begins a new memorial project. *The Atlantic*. Retrieved from <https://www.theatlantic.com/international/archive/2016/09/Ukraine-yewish-babi-yar-russia-holocaust-germany-poroshenko/502517>.

- Kozloff, N.** (2016). *History of Vandalism: Welcome to Ukraine's Historic Holocaust Site*. Retrieved from <http://nkozphoto.com/index.php/2016/12/03/a-history-of-vandalism-welcome-to-ukraines-historic-holocaust-site/>
- Kulka, O.D.** (2017). Foreword. In H.-Ch. Jasch & Ch. Kreutzmüller (Eds.), *The Participants: The Men of the Wannsee Conference* (pp. XI–XIX). New York, N.Y.; Oxford: Berghahn.
- Kutsovska, G.** (2019). *Memorializing Babyn Yar: Politics of Memory and Commemoration of the Holocaust in Ukraine*. Linköping University.
- Majumdar, A.** (2019). The Genocide and the Ukrainian Diaspora. *European Journal of Research*, 7, 4–27.
- Makhorlykh, M.** (2018). Framing the Holocaust Online: Memory of the Babi Yar Massacres on Wikipedia. *Studies in Russian, Eurasian and Central European New Media (digitalicons.org)*, 18, 67–94.
- Mankoff, J.** (2004). Babi Yar and the Struggle for Memory 1944–2004. *Ab Imperio*, 2, 393–415.
- Martin, B.** (2013). Babi Yar: La commémoration impossible. *Émulations: Revue des jeunes chercheurs en sciences sociales*, 12, 67–79.
- Moine, N., & Angell, J.** (2011). Defining "war crimes against humanity" in the Soviet Union. Nazi arson of Soviet villages and the Soviet narrative on Jewish and non-Jewish Soviet war victims, 1941–1947. *Cahiers du monde russe*, 52/2–3, 441–473.
- Prutsch, M.J.** (2013). *Europäisches Historisches Gedächtnis: Politik, Herausforderungen und Perspektiven*. Brüssel: Europäisches Parlament.
- Radchenko, Y.** (2016). Babyn Yar: A site of massacres, (dis)remembrance and instrumentalisation. *New Eastern Europe*. Retrieved from <http://neweasterneurope.eu/2016/10/11/babyn-yar-a-site-of-massacres-dis-remembrance-and-instrumentalisation/>
- Rapson, J.** (2017). *Topographies of Suffering: Buchenwald, Babi Yar, Lidice*. Oxford: Berghahn Books.
- Ryvchin, A.** (2017, September 15). Remembering Babi Yar 76 years after the single largest massacre of Jews in the Holocaust, the site continues to inspire acts of humanity and courage. *Tablet*. Retrieved from <https://www.tabletmag.com/sections/news/articles/remembering-babi-yar>.
- Schlemmer, Th., & Steinweis, A.E.** (2016). Introduction. *Holocaust and Memory in Europe* (pp. 9–15). Oldenbourg.
- Sheldon, R.** (1988). The Transformations of Babi Yar. In T.L. Thompson & R. Sheldon (Eds.), *Soviet Society And Culture: Essays In Honor Of Vera S. Dunham* (pp. 124–161). Boulder, Colo: Westview Press.
- Shrayer, M.D.** (2011). Jewish-Russian Poets Bearing Witness to the Shoah, 1941–1946: Textual Evidence and Preliminary Conclusions. In S. Garzonio (Ed.), *Studies in Slavic Languages and Literatures: ICCEES*

- Congress Stockholm 2010 Papers and Contributions (PECOB'S VOLUMES) (pp. 59–119).
- Sokol, S.** (2017). Babi Yar as a Symbol of Holocaust Distortion in Post-Maidan Ukraine. *Israel Journal of Foreign Affairs*. Retrieved from <https://www.academia.edu/35847806/Babi-Yar-as-a-symbol-of-holocaust-distortion-on-post-maidan-Ukraine>.
- Sokol, S.** (2019, August 22). Netanyahu's praise of Kyiv's Holocaust remembrance only tells part of the story. *The Times of Israel*. Retrieved from <https://www.timesofisrael.com/netanyahus-praise-of-kyiv-holocaust-remembrance-only-tells-part-of-the-story/>
- Spector, S.** (1990). Extracts from the Babi Yar article. In Israel Gutman (Editor in Chief), Yad Vashem, Sifriat Hapoalim, *Encyclopedia of the Holocaust*. New York: MacMillan Publishing Company. Retrieved from www.zchor.org/BABIYAR.HTM.
- Stadelmann, M.** (2006). Von Leningrad nach Babij Jar. Dmitrij Šostakovics symphonische Auseinandersetzungen mit Krieg und Vernichtung in der Sowjetunion. In F. Grüner, U. Heftrich, H.-D. Löwe (Hrsg.), *Zerstörer des Schweigens: Formen künstlerischer Erinnerung an die nationalsozialistische Rassen- und Vernichtungspolitik in Osteuropa* (s. 419–440). Köln et al: Böhlau Verlag.
- Tabarovsky, I.** (2016). Babi Yar: The Holocaust as Final Solution Began Here. *Newsweek*. Retrieved from <https://www.newsweek.com/babi-yar-holocaust-final-solution-began-there-503523>.
- Tabarovsky, I.** (2018, January 25). Is Ukraine's Holocaust Memorial at Babi Yar in Trouble? *Tablet*. Retrieved from <https://www.tabletmag.com/sections/news/articles/holocaust-memorial-babi-yar>.
- Tiedemann, H.** (2011). *Babi Yar: Critical Questions and Comments*. Retrieved from www.vho.org/GB/Books/dth/fndbabiyar.html.
- Vinocurov, J., Kipnis, Kh., & Levin, N.** (Eds.). (1983). *Babi Yar. Book of Remembrance*. Philadelphia: Pub. House Peace, Inc.
- Voronovici, A.** (2018). At the Crossroads of "Memory Wars": Recent Debates on the Babi Yar Holocaust Memorial Center. *Cultures of History Forum*. Retrieved from https://digital.herder-institut.de/publications/frontdoor/deliver/index/docId/167/file/Voronovici_Recent_Debates_on_the_Babi_Y.pdf.
- Zisels, J.** (2018). *What is Happening around Babyn Yar Today?* Retrieved from <https://khpg.org/en/index.php?id=1536010583>.

Стаття надійшла до редакції 22.02.2021 р.